

REFORMÁTUS KOLLÉGIUMOK ÉS PARTIKULÁIK

Tudományos konferencia,
Debrecen, 2024. október 3.

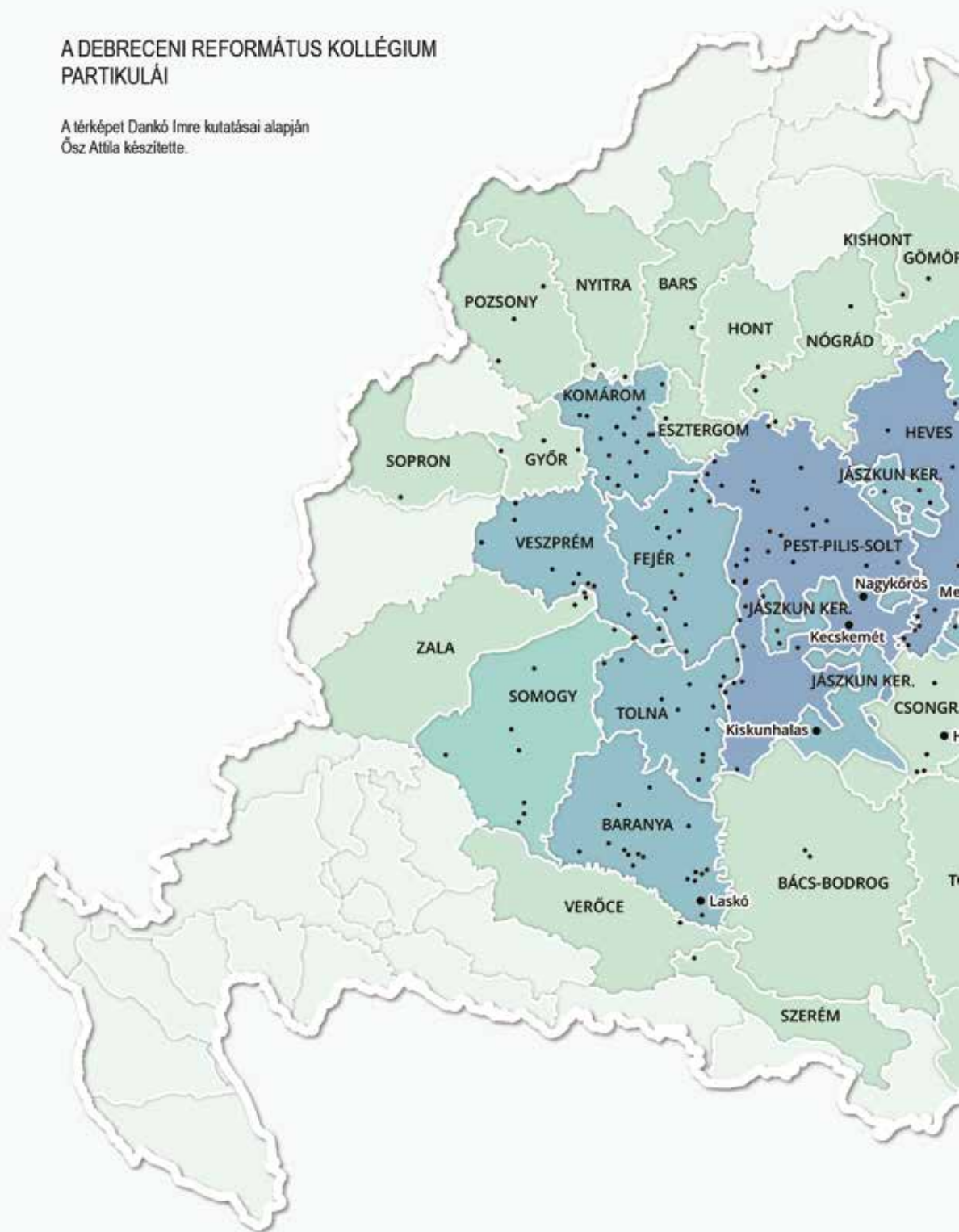
Tanulmányok Szabadi István
60. születésnapjára

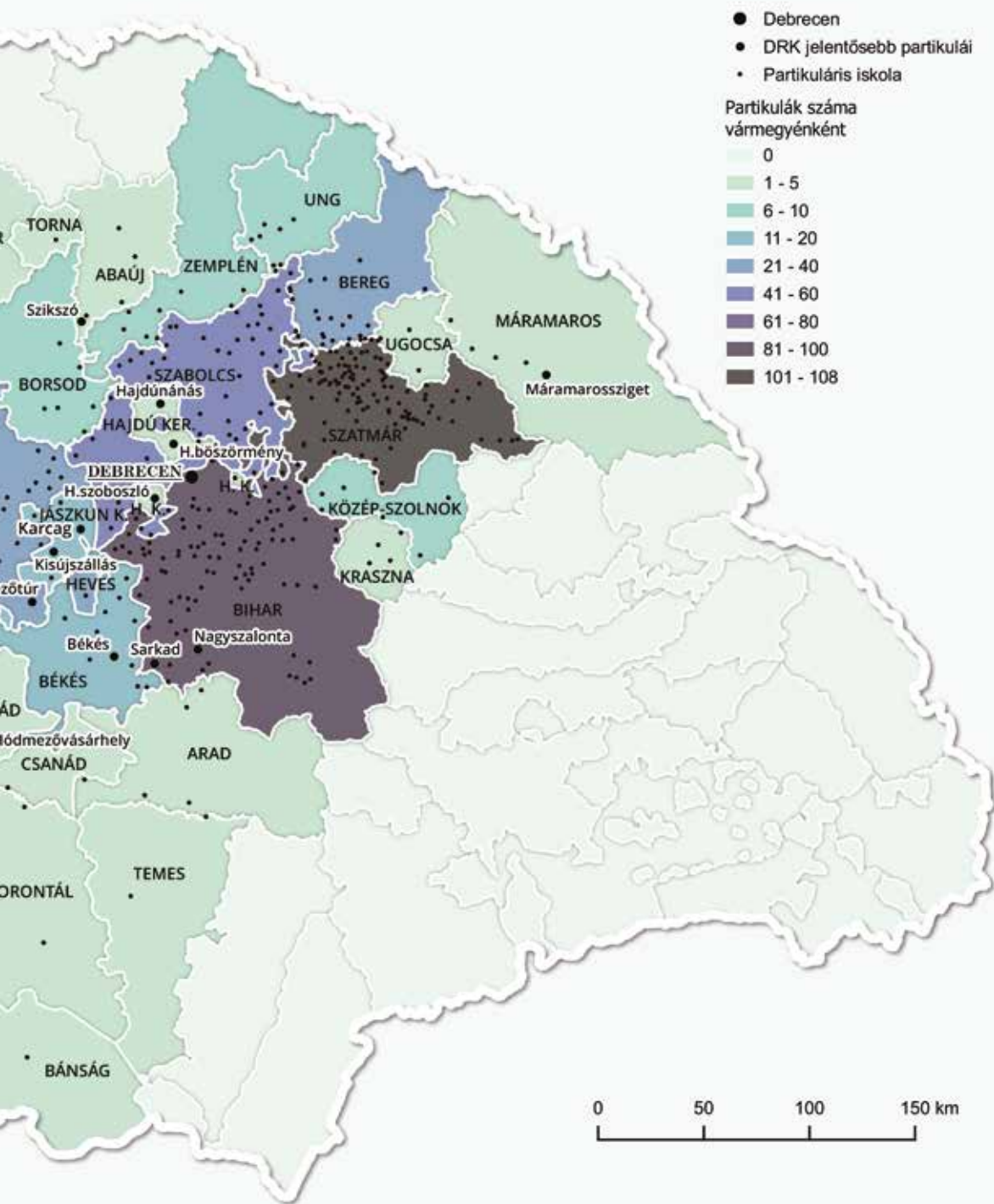

TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
KÖZGYŰJTEMÉNYEI

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM PARTIKULÁI

A térképet Dankó Imre kutatásai alapján
Ősz Attila készítette.

*Református kollégiumok
és partikuláik*

A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek kiadványai

Sorozatszerkesztő
Győri L. János

Református kollégiumok és partikuláik

Tudományos konferencia,
Debrecen, 2024. október 3.

Tanulmányok Szabadi István
60. születésnapjára

Szerkesztette:

Győri L. János, Oláh Róbert

Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
Debrecen, 2024

Megjelent a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei,
a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet (DRK) és
az NKFIH OTKA K-145896 „A magára hagyottság és a megküzdés jegyében.
Művelődés- és társadalomtörténeti mélyfúrások a protestáns kultúrrégiók
összehasonlító történeti elemzéséhez (16–19. század)”
kutatási projekt támogatásával.

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROJEKT

Szerkesztette: Győri L. János, Oláh Róbert

Tördelés és borítóterv:
Mikáczó Kamilla

A technikai szerkesztésben közreműködött:
Szatmári Andrea

A térképeket szerkesztette:
Ősz Attila

ISSN 2064-6909
ISBN 978-615-81564-7-9

©Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
© szerzők

Kiadó:
Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
Felelős kiadó: Győri L. János

A kötet elektronikus verziója elérhető lesz a Debreceni Református Kollégium
Nagykönyvtárának honlapján.

A borítón látható képek forrása:
Johannes Amos Comenius: *Orbis sensualium pictus*,
Lőcse, Samuel Brewer, 1685.

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados
hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt.-ben készült a 2024. évben.
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Baráth Béla Levente: <i>Ajánlás</i>	7
---	---

I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI

Győri L. János: <i>A partikuláris iskolarendszer jelentősége a hazai nevelés történetében</i>	11
Hegyí Ádám: <i>Kézíratos partikulatörténetek a 18. században</i>	21
Szabadi István: <i>Debrecen és Kolozsvár között – A Szilágyság partikularendszere</i>	36
Zsigmond Attila: „...rector Zilahensis, tandem academias salutavit...”: <i>A zilahi rektória mint karrierlehetőség (1646–1835)</i>	41
Emődi András: <i>Schola Püspökina: A Debreceni Református Kollégium biharpüspöki partikulája</i>	56
Berecz Ágnes: „...ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...”: <i>A Técsői Református Egyházközségnek a tanítókkal való egyezségei 1780–1826 között</i>	91
Éliás János: „...in munere Rectoris Scholae Reformatae Kunhegyesiensis successi...”: <i>Kunhegyesi iskolamesterek 1764 és 1821 között</i>	108

Mucsi András: *Az Entwurf hatása és az önálló békési
középiskola létrejötte* 127

Kovács Teofil: *Ballagi Károly: Egy középiskolai
némettankönyvszerző a 19. századból* 141

Oláh Róbert: *Sárospatak és Debrecen vonzásában:
A szikszói partikula az 1780-as években* 156

II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK

Szabó András: *Tiszáninneni református mezővárosi iskolák
a 16. század második felében és a 17. század elején* 171

Dienes Dénes: *A 17. századi erdőbényei református iskola
törvényeinek tükrében* 183

Ugrai János: *Sárospataki partikulaérdekeltségek a 19. században
a Tiszántúli Református Egyházkerület területén* 189

III. REFORMÁTUS ISKOLÁZÁS ERDÉLYBEN

Ősz Sándor Előd: *Az Erdélyi Református Egyház rektóriáinak
adattára a fejedelemség-korban* 229

Kimpián Annamária: *A marosvásárhelyi református iskola
könyvtára (1557–1718)* 253

Hegyi Ádám

KÉZIRATOS
PARTIKULATÖRTÉNETEK
A 18. SZÁZADBAN¹

A kora újkori református egyháztörténet-írás nagy figyelmet fordított az iskolázás múltjának feltárására. Debreceni Ember Pál például részletesen ismertette a sárospataki iskola üldöztetésének történetét.² A jelentős iskola-központok a 18. században már saját iskolatörténeteket készítettek. Pápai Páriz Ferenc 1704-ben megírta a gyulafehérvári és a nagyenyedi kollégium történetét, majd ezt követően 1716-ban, 1723-ban, 1761-ben és 1777-ben újabb kéziratok iskolatörténetek születtek.³ 1793-ban Sárospatakon Szombati János írt egy művet, amely bemutatta a kollégium múltját.⁴ Debrecenben Sinai Miklós Magyarország történetével kapcsolatban kiterjedt könyvtári és levéltári kutatásokat folytatott, amelynek során a kora újkori kálvinista oktatás emlékeit is összegyűjtötte.⁵

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú pályázata támogatta.

² DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS PÉTER, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 414–421.

³ RÁCZ EMESE, *Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégium-története* = PÁPAI PÁRIZ FERENC, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, közread. RÁCZ EMESE, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 97–106.

⁴ *Memoriale Historicum exhibens, Historiam, brevem Oppidi S. Patak. Seriem Pastorum Ecclesiae Reformat. Curatorum item, Professorum, Seniorum, Praeceptorumque Publicorum Collegii itidem Ref. S. Patakiensis etc... Saros Patakini. An. 1793 et seqq.* Tiszáninnen Református Egyházkerület Könyvtára, Ms. Kt. 42.

⁵ RÉVÉSZ IMRE, *Sinai Miklós és kora: adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai K., 1959, 59–68.

A kutatás viszont jóval kevesebbet tud arról, hogy a partikulákban is készültek történeti művek. Általában helytörténeti jelentőségüket említik, illetve ezeket a műveket a néphagyomány szempontjából tartják jelentősnek.⁶ A partikularendszert átfogóan bemutató munkák sem vették figyelembe ezeket, inkább a kibocsátó intézmények forrásaira alapozták a megállapításukat.⁷ Az eddigi vizsgálatok viszont nem foglalkoztak azzal, hogyan kapcsolódnak ezek a munkák a kortárs történetírókhoz, és azzal sem, milyen lokális emlékezetkultúra jellemző rájuk. Az utóbbi években a Békési Református Egyházmegyére vonatkozó számos elbeszélő forrás került elő, ezért érdemes ezeket iskolatörténeti szempontból is megvizsgálni.

Mindegyik partikulatörténet kéziratban maradt: sem kora újkori, sem modern kiadásuk nincs. A békési egyházmegye kora újkori történetírásának legelső dokumentuma Bökényi János esperes 1712-ben készült önéletírása, és Kis Bálint 1836-ban készült egyházmegye-története zárja a korszakot. A bő száz évben az esperességben a leggyakoribb történeti műfaj a krónika volt, de néhány verses história és emlékirat is fennmaradt.⁸ A 18. század első felében Szentesen és Hódmezővásárhelyen készültek jelentős történeti munkák. Béládi István írta meg a szentesi kálvinista egyház történetét (1747), amelyet a 19. század közepéig több lelkész is folytatott.⁹ Szőnyi Benjámint pedig a hódmezővásárhelyi gyülekezet múltját foglalta össze, a kéziratát

⁶ FILEP Antal, *Népismereti, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön a reformkorban és tovább élő öröksége: Kutatási vázlat*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 28(2020), 372; TÓTH Ferenc, *Történeti kutatások Makón = Makó monográfiája*, IV, *Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. BLAZOVICH László, Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete, 1993, 8–11.

⁷ BARCSA János, *A Debreceni Kollégium és partikulái*, Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomda-vállalata, 1905, 40–50, 131–135; BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai K., 1976, 182–190; MÉSZÁROS István, *Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 3(1983), 41–54; MÉSZÁROS István, *Egy megnevezés változásai: partikuláris iskola*, Magyar Pedagógia, 88(1988), 204–221; DANKÓ Imre, *A kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCSA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–805.

⁸ HEGYI Ádám, *Moloch bálvány Vadászon: a református öntudat és a reformáció emlékének összekapcsolódása a 18. században a Körös-Maros Közi Szent Társaságban = KRE 100: tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának 100. évfordulójára*, szerk. EMÓDI András, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 383–393.

⁹ BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján = Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186; FILEP Antal, *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 5–6, Bp., Akadémiai K., 1971, 115–134.

később folyamatosan kiegészítette.¹⁰ Az egyházmegyében a 19. század első felében lendült fel igazán a történetírás, amelyet a lelkészeken kívül olyan, többnyire kisnemesi származású világiak is gyakoroltak, akiket érdekelt a lakóhelyük múltja.¹¹ A folyamatot Kis Bálint esperes fellépése tetőzte be, aki (a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként) megszervezte a békési egyházmegye történetkutatását, utasítva az egyházközségek lelkészeit a gyülekezeti múlt feltárására. Az esperes ösztönzésére készítette el Ecsedy Gábor Gyula történetét (1832), Szirbik Miklós Makó históriáját (1835), Dávidházy Bekes Sámuel a gyomai református egyház történetét (1834–1837), Gacsári István Füzesgyarmat krónikáját (1839).¹² Az összegző művet Kis Bálint írta meg 1836-ban *A helvétiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék [...] emléke* címmel.¹³ A 19. század első felében a Tiszántúl más egyházmegyéiben is virágzott a gyülekezettörténet-írás: az érmelléki- (1823–1826) és a szalontai egyházmegyében (1843) is összegyűjtötték az egyházközségek történetét.¹⁴

¹⁰ SZEREMLEY Samu, *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Bp., Hornyánszky, 1890, 177–178.

¹¹ KÓSA László, *Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban* = Uő., *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akadémiai K., 2011, 49–66.

¹² SZABÓ Ferenc, *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön* = *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, szerk. TAKÁCS Edit, Szentés, Csongrád Megyei Levéltár, 1997–1998 (Szentési Műhely Füzetek, 2), 5–14; TÓTH Ferenc, *Makó első történetírója* = *Szirbik Miklós élete és munkássága*, szerk. TÓTH Ferenc, Makó, Makó-Belvárosi Református Egyházközség, 1996 (Szirbik Miklós Társaság Füzetei, 1), 16–17; FILEP Antal, *Kiss Bálint helye a tudománytörténetünkben* = *Kiss Bálint református lekipásztor élete és munkássága (1772–1853)*, szerk. LABÁDI Lajos, Szentés, Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014, 63–64.

¹³ KIS Bálint, *A helvétiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári tudomány és földleírasi történeteinek emléke* = Uő., *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba, Békés Megyei Levéltár, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi Évszázadok, 5), 53–292.

¹⁴ EMÓDI András, *Az érmelléki traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, 2018 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 21), VIII; *Egyházközségek történetei (Nagyszalontai Egyházvidék)*, Arhivele Naionale Române – Serviciul Judeean al Arhivelor Naionale Bihor, fond 145. Protopopiatul Reformat Salonta Dosar nr. 24.

1712 és 1836 között Békésen,¹⁵ Borossebesen,¹⁶ Gyomán,¹⁷ Hódmezővásárhelyen,¹⁸ Makón,¹⁹ Mezőberényben,²⁰ Nagyzerénden,²¹ Szentesen,²² Vésztőn,²³ valamint Gyulaváriban²⁴ készültek iskolatörténeti feljegyzések, amelyek részben krónikák alfejezeteiben, részben önállóan láttak napvilágot. Ezek a partikulatörténetek nagyon sokat elárulnak a lokális emlékezetkultúráról és a kortárs történetíráshoz való viszonyukról. A lokális emlékezet vizsgálatához a békési egyházmegye gyülekezeteinek korabeli szóbeliségét és írásbeliségét, a történetírás és az iskolatörténetek kapcsolatát pedig a történetírói módszerek összehasonlításával ismerhetjük meg.

¹⁵ *A halottak régiebb és újabb jegyzőkönyve szerint oskolamesterek voltak = Keresztelési (1783. júl. 28. – 1795.) és házassági (1783. júl. 30. – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel*, Békési Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: BREL], I.62.a.3, 324–325; *Relatio periodica: de praeceptoribus scholarum prolium feminearum Helveticae confessionis in oppido Békés anno 1821*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [továbbiakban: TrREL], Püspöki Hivatal iratai, Igazgatási iratok, I.1.c.4. 1821. nr. 12.

¹⁶ *Pro memoria = Matricula ecclesiae Boross-Sebessiensis complectens seriem baptismatorum, matrimonium ineuntium et defunctorum ab a[nno] 1773*, Arhivele Naionale Române – Filiala jud. Arad [továbbiakban: ANR Arad], Fond nr. 2071. 2–4.

¹⁷ *Pro memoria nomina rectorum = Halotti anyakönyv 1794–1826*, Gyomai Református Egyházközség levéltára [a továbbiakban: GyREL] I.157.a.2. fol. 1v; *Pro memoria nomina rectorum Gyomaiensis ab anno 1775 = Halotti anyakönyv 1794–1826*, GyREL, I.157.a.2. fol. 8r.

¹⁸ SZÖNYI Benjámin, *De Ecclesia Helveticae Confessionis HódMező Vásárhelyiensis, quae in compendio exhibent, praesertim fata eius, a reformatione in haec usque tempora = Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831)*, Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény (továbbiakban: HRGy), A/3/1/2, 1–18; TÓTH Ferenc, *A fiú nagy oskoláról = Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831)*, HRGy, A/3/1/2, 195–210.

¹⁹ *Series rectorum scholae reformatae Makóviensis = Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812*, Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: MBREL], jelzet nélkül, 9–10.

²⁰ TURI Dániel, *A mezőberényi ref. iskolák tanítói – amennyire kinyomozhatám – ezek valának = Gondnoki számadás omniáriummal 1809–1889*, Mezőberényi Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: MREL], I.262.e.2, 87.

²¹ *Scholae rectores = Keresztelési, esketési, temetési anyakönyv 1774–1789*, Kurátori számadások 1765–1770, ANR Arad Colectia registre de stare civila – Oficiul parohial reformat Nagyzerénd, fond nr. 2080, 3.; *A rectorok neveik és a tanítóké = Keresztelési, esketési, temetési anyakönyv 1790–1839*, ANR Arad, fond nr. 2081, 2.

²² BÉLÁDI István, *Az Ekkleziának Oskoláiról = A szentesi református ekkleziája története 1700–1825*, közread. TAKÁCS Edit, Szentes, Nemzeti Kulturális Alap, 2001, 42–70, <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/> (2024. 10. 20.)

²³ *Vésztői fiúk oskolájában volt rectorok és praeceptoroknak neveik = Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal*, Vésztői Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: VREL], I.450.a.1., 21–27.

²⁴ *Informatio primo semestralis de schola mixta tertia vernacula Helv. confess. Gy. Váriensi anno 1821*, TrREL, Püspöki Hivatal iratai, Igazgatási iratok, I.1.c.4. 1821. nr. 2.

Valódi történeti kutatást Béládi István, Szőnyi Benjámin és Kis Bálint végzett, ők forrásokat felhasználva értelmezték az eseményeket. A többi iskolatörténeti mű csak leírásokat vagy névsorokat tartalmaz, és a szóbeli emlékezetre alapoznak. A partikulák története mindhárom esetben csak egy kisebb fejezetét teszik ki a munkának, mindegyikük az egyháztörténet részének tekintette az iskolák történetét. A leírásokból és névsorokból álló munkák között viszont vannak olyanok, amelyek csak az iskolával foglalkoznak. Makón,²⁵ Gyomán²⁶ és Mezőberényben²⁷ olyan listákat készítettek, amelyek csak a rektorok adatait tartalmazták, míg Nagyzerénden,²⁸ Borossebesen²⁹ és Vészton³⁰ olyanokat, amelyek a lelkészek és a tanítók neveit is. A 18. századi történetírás módszertana rég meghaladta a felsorolásszerű adatok közlését, listák helyett már forráselemzéssel, segédtudományok alkalmazásával és összehasonlítással értékelték a történeti eseményeket.³¹ A kortárs történetírással ezért csak Béládi, Szőnyi és Kis műve hasonlítható össze.

Béládi István munkamódszere két részből tevődött össze: a szájhagyomány összegyűjtéséből és a kortárs szakmunkák kivonatolásából. Szentés reformációjával kapcsolatban – az idők emlékezetén túl – Debreceni Ember Pál és Szenci Csene Péter könyveire hagyatkozott.³² Az iskolatörténeti részt csak a helyi emberek elbeszélései alapján írta meg: „Ugy halljuk az itt megélemedett Betsületes Öregektől, hogy az ő emlékezetektől fogva mindenkor tartott az Eklézsia Oskola Mestereket.”³³ Ezt egészítette ki azzal, hogy a kötetbe bemásolta az új lányiskola felavatásakor elhangzott prédikációt, valamint saját emlékeit is beleírta a kéziratba: „A régi írásimat felhánván és vizsgálván akadt kezembe ezen Munkátskám A[nn]o 1752 die 11. Febr[uarii] Szentesen”.³⁴

Szőnyi Benjámin Debreceni Ember Pál egyháztörténetén kívül Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumát*,³⁵ Szathmárnémethi Mihály *Dominicáját*,³⁶

²⁵ MBREL jelzet nélkül, 9–10.

²⁶ GyREL I.157.a.2. fol. 1v, 81r.

²⁷ MREL I.262.e.2, 87.

²⁸ ANR Arad nr. 2080, 3, fond nr. 2081, 2.

²⁹ ANR Arad Fond nr. 2071. 2–4.

³⁰ VREL I.450.a.1. 21–27.

³¹ GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000 (Történelmi Kézikönyvtár), 144, 151, 159.

³² BÉLÁDI, *A szentesi... i. m.*, 1.

³³ BÉLÁDI, *Az Eklézsiának Oskoláiról... i. m.*, 42.

³⁴ *Uo.*, 71.

³⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum seu Breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum*, Nagyszeben, Stephanus Jüngling, 1684.

³⁶ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A négy evangelisták szerint való dominica*, Kolozsvár, Veszegyházi Szenteyl Mihály, 1675.

Iratosi T. János egyháztörténetét,³⁷ Skaricza Máténak a Szegedi Kis Istvánról írt életrajzát,³⁸ Georg Haner erdélyi egyháztörténetét,³⁹ Czvittinger Dávid irodalomtörténetét⁴⁰ és Adam Melchior életrajzi lexikonát⁴¹ idézi. Ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen olvasta is azokat, mert Debreceni Ember szintén ezekre a kötetekre hivatkozott, így elképzelhető, hogy Szőnyi egyszerűen csak kivonatolta Debreceni Ember könyvét. Béládival egyetemben Szőnyi is beemelte munkájába a szájhagyományt, és kísérletet tett arra, hogy levéltári forrásokat gyűjtsön.⁴² Az iskolával foglalkozó fejezet esetében viszont csak az öregek elbeszéléseire és saját ismereteire támaszkodott, és ezek alapján leírta, hogy Hódmezővásárhelyen hol voltak iskolák, kik voltak a tanítóik, és a tanárok részleges életrajzát is közölte:

„Scholae nostrae fundatae initias, eadem sunt, quae ecclesiae, illius scilicet, in qua pueri masculi informantur. Paulo serius erecta est schola filiolarum, quam post unam alteramque mulierem diaconissam, seu praeceptricem, cum eximia laude per multos annos docuerat rexeratque pia memoriae vir, d[omi]nus <Stephanus> *Andreas Békési*, scholae domicilium illud erat, quod nunc sartor, *Stephanus Siros* ad ripam lacus inhabitat. Diu satis schola puerorum uno rectore ac tenellis constabat pueris. *Paullus Motsai*, primum notarius, deinde iudex, item d[ominus] *Stephanus Czeplédi*, studiosos talaribus indutos in scholam intulerunt. Scholae filiarum *novae plateae*, vulgo Uj Uttza, et *Tarjányiensis* jam me heic v[erbi] d[ivini] ministro, sunt erectae. *Tarjányiensis* scholae prima fundatrix miserrima quaedam foemella fuit, quae alibi jam officio praeceptricis functa, et in oppidum hoc, visitandae suae cognationis caussa veniens, hic substitit, et vicinorum filiolas primum in domo civis cujusdam informare caepit. Postea, ubi profecisse docendo innotuit, domuncula quaedam ei procurata est. Schola crescente, vir integerrimus d[omi]-

³⁷ IRATOSI T. János, *Az ember eletének bódogul való igazgatásának módgyáról*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1641.

³⁸ SKARICZA Máté, *Vita Stephani Szegedini* = SZEGEDI Kis István, *Theologiae sinceræ loci communes*, Bazel, Konrad Waldkirch, 1588, B2v–y3v.

³⁹ GEORG HANER, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Frankfurt, Leipzig, Johann Christoph Fölginer, 1694.

⁴⁰ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt, Leipzig, Jobst Wilhelm Kohles, 1711.

⁴¹ ADAM MELCHIOR, *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum*, Frankfurt am Main, Jonas Rosa, Nikolaus Hoffman der ältere, 1618.

⁴² HEGYI Ádám, *Elfelejtett szórványok: a történeti ismeretek hiánya a református egyház-igazgatásban a 18. század végén* = *Hagyomány, identitás, történelem*, 2022, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor, Bp., KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023 (Reformáció Öröksége, 10), 83–84.

nus *Valentinus Nyíregyházi* aedem praefectus est, antea rector in ecclesia ref[o]r[ma]ta Gyeviensi, quam tyrannus Bezur, hoc nomine in omne aevum infamis, ac sanctae nostrae fidei virulentissimus persecutor, disjecit. Praefuit pius vir per aliquot annos cum summa aedificatione scholae illi. Tandem in domino mortuo successit d[omi]nus *Johannes Békési*, qui scholam istam in hunc usque diem non omnium adplausu diligenter instruit ac moderatur. Scholae filialis quae est in vulgo dicta *Uj Uttza*, primus institutor, fuit estque hodiernum, jam insigniter senex, probus tamen et pro modulo gratiae non inutilis, *Stephanus Debreceni*. Primae autem ac antiquioris scholae filiarum informatio, post d[ominum] Békesium, commissa fuit domino *Francisco Czeglédi*, cui tandem per aliquot annos officio suo graviter satis defuncto, ac ad oppidanum notariatum promotus, successit, vir, melior fortuna dignus, d[omi]nus *Stephanus Nyéki*. Atque haec de rebus ecclesiae huius adnotassa, posteritatis commendasse sufficiat. Vos, pii successores pluribus investigandis incumbite.”⁴³

Kis Bálint komoly levéltári kutatómunkát is végzett: a békési egyházmegye irattárában, a tiszántúli egyházkerületi levéltárban és a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban található iratokat és könyveket használta föl a műve megírásához. Például a békési esperesség közgyűlési jegyzőkönyve alapján mutatta be a lelkészi fizetések 1714 és 1743 közötti alakulását. Sinai Miklós 1783-ban elhangzott kollégiumi előadásának segítségével Ozorai Imrének és Gálszécsi Tamásnak a 16. században megjelent műveinek kiadástörténetét írta meg.⁴⁴ Az iskolákkal foglalkozó fejezetben viszont semmilyen történeti elemzést nem készített, történeti forrásokat nem használt, helyette a korabeli pedagógia módszertani hiányosságairól értekezett, és a 19. századi tananyagreform eredményeit mutatta be.⁴⁵

A 18. századi professzionális iskolatörténetek nem sokban térnek el Béládi, Szőnyi és Kis munkájától. Pápai Páriz Ferenc Béládihoz hasonlóan szintén bemásolt leveleket a nagyenyedi kollégiumról szóló művébe, de támaszkodott a saját emlékezetére és a szájhagyományra is. Szőnyi munkamódszerével megegyezően kronologikus sorrendben mesélte el az erdélyi iskolázás fontosabb eseményeit, és mutatta be a híresebb tanárokat. Bod Péter majdnem szóról szóra bemásolta Pápai Páriz kollégiumtörténetét egyháztörténeti művébe.⁴⁶ Bod munkamódszerére kimondottan jellemző volt a kompilálás, forráskritika nélkül másolta össze az elé került különböző iratokat. Történetírói

⁴³ HRGy A/3/1/2, 13, Veres Tünde átírása, <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/> (2024. 10. 20.)

⁴⁴ Kis, *i. m.*, 218, 241.

⁴⁵ Kis, *i. m.*, 231–235.

⁴⁶ RÁCZ, *i. m.*, 111, 118, 129.

munkája inkább a műveiben rejlő adatgazdagság miatt jelentős. Például az országgyűlések és káptalanok iratait nagy szorgalommal másolta le,⁴⁷ viszont ilyen mértékű forrásgyűjtést sem Béládi, sem Szőnyi, sem Kis nem végzett.

1820-ban Tóth Ferenc vásárhelyi lelkipásztor a presbiteri jegyzőkönyvbe írta be az új iskola építésének történetét. Ebben Tóth alig foglalkozik a múlttal, egyedül az elbontott épületeket említi meg röviden, viszont részletesen ismerteti az építkezés részleteit, a megállapodást a kőművessel, és leírja, milyen balesetek történtek a munkálatok során. A jegyzőkönyvbe bemásolta az alapkövetéltkor palackba helyezett emlékirat szövegét, valamint az elhangzott köszöntőverseket. Az emlékiratban legelőször az uralkodót, I. Ferencet említik meg, majd őt követi a vármegye főispánja, a város földesura, az uradalmi tisztek, a lelkipásztorok, a gondnokok, a presbiterek, a tanítók, a főbíró, a városi jegyzők és végül az építőmesterek:

„A nevezet fundamentomba; egy két ittzés palatzkba egygy emlékeztető írás tevődött sejem sinorra függesztve az Ekklésia petsétjével bepetsételve, melly ekképpen következik:

I-ső Ferencz Magyar Országí Felséges Koronás Királyunknak kegyes országlása alatt a vallásbeli szabad gyakorlásnak idejébe Nagy Méltóságú Gróf Nagy Károlyi Károly famíliához örökös jussal tartozó Csongrádi Uradalomba helyheztetett H. M. Vásárhej Városába a helv. vallástételt követő, és ez idő szerint 18000; [azaz] tizen nyolcz ezer lelkeket számláló gyülekezetnek buzgóságából vette ezenn újj Oskola a maga kezdetét. K[risztus] U[runk] Sz[ületése] U[táni] 1820-dik Esztendőbenn április havának 27-dik napján – mai naponn pedig ugyan ezenn esztendőbenn Május, vagyis Pünköst hava 19-dik napján az Oskolának edjik szeglet köve illendő szertartással letétetvénn ezenn emlékeztető írás is oda zárattatik.

JEGYZÉS. A fentebb tisztelt Méltóságos Gróf Nagy Károly Károlyi famíliának mostani gondviselője és gyám-attya M[éltó]s[sá]gos. Gróf Vártenbergi Valdstein Emmánuel Eő Nagysága

Ugyanazon M[éltó]s[sá]g[o]s. Gróf Károly Károli famíliának férfi ágonn lévő örökössei ezek u[gy] m[int]

1-ső Gróf István – most a N[agyságo]s Lichtenstein Huszár Regimentbe all hadnagy

2-dik Gróf Lajos törvények doctora és T[ekin]T[ete]s N[agyságo]s Pesth Vármegyének Alljegyzője

3-dik Gróf György – A Pesthi Királyi Fő Oskolába (Universitasba) törvényt tanuló.

⁴⁷ GUDOR Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 423–435.

Az ide való uradalmi főbb tiszték:

1-ső T[ekinte]tes Erdély János úr – Inspector

2-dik T[ekinte]tes Herczeg Ferenc úr – fiscális

3-dik N[eme]s és N[em]z[e]tes Práznovszí György úr – Tisztartó

4-dik N[eme]s és N[em]z[e]tes Sztrianek János úr – Perceptor

Itt következnek a Tiszteletes Prédikátor urak, más ekklesiái tanítók és az Ekklesia külső előjárói:

1-ső Kolláth Mihály, egyszersmind a N[agy] Tiszteletű Békési Tractus notáriussa

2-dik Tóth Ferencz

3-dik Dorka Illyés

4-dik Most nintsen.

Gondviselők: 1-ső Hódi Pál 2-dik Kiss Gáspár.

Perceptorok: 1-ső N[eme]s. Borotvás József. 2-dik Diószegi István.

Az Ekklesiának külső előjárói idősebb Kováts Márton T[ekin]t[e]t[e]s N[eme]s Csongrád Vármegyének Tábla Bírja. N[eme]s Bodatz Pál – Szabó István törvénybíró – Gulyás István esküdt – Láda Péter esküdt – Szél Pál esküdt – Csáki Ferencz esküdt – Cs. Szűts János esküdt – Meszlényi Mihály esküdt – Mutsi Ferenc esküdt – Székely Mihály esküdt – Kiss Tamás esküdt – Zsoldos Mihály esküdt – Idősebb Ketskeméti Sámuel. Varga Pál. Dorka István. Tóth János. Ketskeméti Pál. Szél Ferenc. Szél János. Kintses Mihály. Tarczali János. N[eme]s Török István. N[eme]s Veress Mihály. Vetsei Sámuel. Rátz Sámuel. Benyhe Kiss János. Albert János. Balogh Péter. Dávidházi János. Olasz János. Liskai István. Lázár János.

Fiú iskolabeli tanítók:

1-ső Pordán János Rector. 2-dik Veress Zsigmond Conrector. 3-dik Fabján Mihály. 4-dik Dartsi István. 5-dik Somjai Ferencz.

Leány iskolabeli tanítók

Szalai Sándor. Gál Pál. Veress István. Kiss Pál. Zágonyi József. Somjai János kántor.

Város mostani Bírjai 1-ső Fischer József R[ómai] Catholicus 2-dik Czeglédi Nagy Mihály Reformat[us]

Város Notariussai Szíver Imre R[ómai] Cath[olicus] Szűts Pál Ref[ormatus] Antal Mihály Ref[ormatus] – Tószegi Péter város perceptore – Zsarkó Ferencz árvák tutora – Kristó János szejer mester.

Schrekk Ferencz építő kőmives mester.

Cáspér Antal kőmives pallér.²⁴⁸

⁴⁸ HRGy. TÓTH, A *fiú*, Presztóczki Zoltán átírása, [http://bekref.bibl.u-szeged.hu/447/](http://bekref.bibl.u-szeged.hu/447/(2024.10.20.))
(2024. 10. 20.)

A református egyházban az ilyen jellegű alkalmak a helyi közösség emlékezetkultúrájának tipikus megnyilvánulásai voltak. Keszeg Vilmos kutatásaiból tudjuk, hogy az iskola- illetve templomépítési avatások jelentős vallási szertartásnak számítottak. Az ünnepi alkalmakra készített szövegeket (emlékiratokat, toronygombiratokat, prédikációkat, köszöntéseket) felolvasták, ezáltal tudatták a közösséggel, hogy mire kívántak emlékezni. Jellemző, hogy ezekben a helyi társadalmi viszonyokat hierarchikusan ábrázolták, azért, hogy az utókor is megismerje a közösség vezetőinek a nevét. Bizonyos esetekben még a gyülekezet eredetére utaló feljegyzések is előfordultak: mint például az adott település reformációjának a kezdete.⁴⁹

Hódmezővásárhely esetében is felmerült az egykori társadalmi hierarchia megörökítésének igénye, mert az alapítóiratban a király után azokat a személyeket sorolták föl, akik 1820-ban a település élén álltak. A helyi református egyház múltjára viszont nem utaltak. A köszöntőverseket az ünneplő gyülekezet előtt felolvasták, de a jegyzőkönyv nem utal arra, hogy az alapítóirat szövege is elhangzott volna nyilvánosan.⁵⁰ Ehhez hasonlóan 25 évvel korábban, 1794-ben az Újtemplom toronygombjában elhelyezett írományban is felsorolták a város és az egyház vezetőit, de a gyülekezet múltjáról nem tettek említést.⁵¹ A városban egyébként bevett szokás volt a jelentős egyházi események ünnepi szövegeit megörökíteni: 1791-ben II. Lipót és a vallási tolerancia tiszteletére Szőnyi Benjámin 29 strófás verset szerzett.⁵²

1821-ben Sipos József és Asztalos István békési lelkipásztorok az egyházkerület kérésére összeírást készítettek a mezőváros iskoláiról, amelynek részét képezték a tanárok életrajzi adatai is.⁵³ Ebben az időben a református egyházban az életrajzi adatok összegyűjtése nem volt ritka dolog, a Tiszáninneni Református Egyházkerületben 1807 és 1808 között az összes lelkipásztor életrajzát bekérte a kerület. A Tiszántúli Református Egyházkerületben pedig a békési (1839) és a szatmári egyházmegyében (1837–1838) is volt erre kísérlet.⁵⁴ A Sipos és Asztalos által összeállított kimutatás csak a tanítók szü-

⁴⁹ KESZEG Vilmos, *17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely K., 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 93, 107.

⁵⁰ HRGY. TÓTH, A *fiú... i. m.*

⁵¹ POLGÁR Mihály, *A hódmezővásárhelyi református újtemplom építésének rövid leírása (1819)*, közread. PRESZTÓCZKI Zoltán, A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve, 21(2018), 29.

⁵² IMRE Mihály, *Kegyesség és egyházpolitika: Szőnyi Benjámin két ismeretlen műve 1791-ből*, Vásárhelyi Látóhatár, 13(2022/1), 7.

⁵³ TtREL I.I.C.4. 1821. nr. 12.

⁵⁴ UGRAI János, *„Kis világnak világos kis tüköre”: Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet,

letési helyét, korát, társadalmi helyzetét és tanulmányait tartalmazza, s csak néhány évtizedre tekint vissza. Az irat összeállítói nem tartották feladatuknak korábbi rektorok vagy praeceptorok biográfiáját feltárni. Munkájuk az Assmann által leírt kommunikatív emlékezet kategóriájába sorolható, amely során a közösség csak a közelmúlt eseményeinek megörökítésére törekszik.

A szóbeli társadalmakban a történeti tudat két részből tevődött össze: ősidőből és közelmúltból, mert ezek a csoportok nem tudták megkülönböztetni a történeti korszakokat egymástól. Valójában a kettő között csak 80–100 év különbség volt, ennél régebbi időszakra nem tudtak visszaemlékezni. Jó példák erre az ókori civilizációk nemzetségtáblái, mert a rajtuk szereplő első személyek mitikus alakok voltak, míg a névsor végén szereplők valós személyek, akiket a közösség személyesen is ismert.⁵⁵ A békési egyházmegyében fennmaradt rektori névsorok – a nemzetségtáblákhoz hasonlóan – a szóbeliség emlékezetkultúrájának tipikus lenyomatai.

1747-ben Béládi István a szentesi rektorok névsorát az idős emlékei alapján állította össze. Az öregek nem tudták megmondani annak a tanítónak a nevét, aki 1685-ben a gyerekeket oktatta, csak arra emlékeztek, hogy a török hódoltság idején a város lakossága Csongrádra menekült, és egy Vasasi nevű szerb tiszt házában az udvarán zajlott a tanítás, vagyis az első emlék a mitikus ködbe veszett.⁵⁶ Szintén „alig esmér edjet”⁵⁷ is a kollektív emlékezet azok közül, akiket a város támogatott abban, hogy Debrecenben tógás diákként továbbtanuljanak. Valójában csak a kortárs eseményekre emlékeztek, mert Béládi csak azt tudta feljegyezni, hogy a közelmúltban két szentesi diák, Csáki Miklós⁵⁸ és Szilágyi Ferenc⁵⁹ debreceni tanulmányait támogatták. Az 1710-es évektől kezdve viszont már részletes életrajzokat, személyiségjegye-

Egyház, Művelődés, 2); HEGYI Ádám, *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transsylvanicæ, 23), 30; OLÁH Róbert, *Értelmiségi életutak a Szatmári Református Egyházmegyében a 19. század elején*, Hagyomány, Identitás, Történelem, 1(2024), 45–60.

⁵⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 2018 (Német Szellemtudományi Könyvtár), 49–51.

⁵⁶ BÉLÁDI, *Az Ekleziájának Oskoláiról... i. m.*, 47. (Nem egyértelmű, mikor menekült el Szentes lakossága Csongrádra, a legvalószínűbb dátum 1685.); SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, 146; LABÁDI Lajos, *Szentes története évszámokban*, Szentes, Szentes Város Önkormányzata, 2003, 16.

⁵⁷ BÉLÁDI, *Az Ekleziájának Oskoláiról... i. m.*, 43.

⁵⁸ Csáki Miklós 1745-ben subscribált Debrecenben. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium Fennállásának 475. Évfordulója Tiszteletére), 438.

⁵⁹ Szilágyi Ferenc szentesi diák 1747-ben subscribált Debrecenben. Lásd: SZABADI, *i. m.*, I, 428.

ket írtak le a rektorok felsorolásakor, vagyis a mitikus emlékek helyett ekkor már valós adatokat jegyeztek föl.⁶⁰

Ha megnézzük az esperesség további rektori névsorait, akkor megállapíthatjuk, hogy a Béládi-féle részletes életrajzi adatok nem találhatók meg bennük, csak a nevek és a szolgálat ideje. Több esetben utólagos megjegyzéseket fűztek a nevekhez, amelyek azt bizonyítják, hogy a lokális közösségek a rektorok távozása után is számon tartották a sorsukat, vagyis ők is a kommunikatív emlékezet részeivé váltak. Az utólagos megjegyzéseket láthatóan több kéz írta, nyilvánvalóan azért, mert a névsor eredeti készítője már nem tartózkodott a településen, vagy már nem élt. Mivel a békési egyházmegye lakosainak túlnyomó többsége analfabéta volt, ezért felmerül a kérdés, milyen módon jutottak hozzá olyan életrajzi adatokhoz, amelyek a lakóhelyüktől távol eső földrajzi régiókban játszódtak. Kérdés, hogy szóbeli vagy írásbeli információk alapján jegyezték fel az utólagos adatokat? Egyben azt is érdemes megvizsgálni, előfordult-e olyan eset, amikor a rektori névsorok a kommunikatív emlékezetből átkerültek a kulturális emlékezetbe?

A 18. században a földrajzi távolság extrém esetekben sem számított akadállynak, mert például a szegedi minoriták több száz kilométert is megtettek azért, hogy valakit áttérítsenek katolikus hitre. A szegedi barátok büszkén jegyezték be a historia domusukba, hogy egészen Bihar megyéig vagy Erdélyig is elmentek egy-egy lélek megszerzése érdekében.⁶¹ Az ország távoli pontjain megtörtént események olyanok érdeklődését is felkeltették, akik nem tartoztak ahhoz a közösséghez, ahol a dolgok megtörténtek. Szeged szabad királyi városként rendszeresen követeket küldött az országgyűlésre vagy a kormányhatóságokhoz. 1725-ben a Pesten tartózkodó Siskovich Antal szegedi követ a korabeli közbeszédben hallott eseményt jegyezte le: Zalkodon egy félreértés miatt bebörtönözték a református földesurat, aki megpróbálta megakadályozni, hogy a katolikusok megszerezzék a templomot. A félreértést az okozta, hogy az ügyben eljáró szerzetes félreértette a „repello” és „rebello” szavakat, így azt hitte, hogy a reformátusok lázadást akarnak szítani, holott valójában csak fellebbezni akartak az eljárás ellen.⁶² Zalkod Észak-Magyar-

⁶⁰ BÉLÁDI, *Az Ekkleziának Oskoláiról.. i. m.*, 49.

⁶¹ *Liber Variorum 1749–1864*, Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szeged [Továbbiakban: MNL – CsCsML], A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949, XII.6.a.8., fol. 85.

⁶² *Siskovich Antal levele Szeged városához, Pest, 1725. május 19.*, MNL, CsCsML Szeged város tanácsának iratai. Levelezések 1725–1727., V.A.1003.e.2. Nr. 49. Az eset részletes leírását a zalkodi emlékezet is megőrizte: DIENES Dénes, „Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor...”: A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2003, 13. Köszönöm Csorba Dávidnak a zalkodi események beazonosításához nyújtott segítségét.

országon található, Szegedtől több mint 300 kilométerre fekszik. Mégis, a katolikus Szeged követte felfigyelt egy reformátusokat ért inzultusra, és sajnálkozását fejezte ki miatta.

Gondolhatjuk, hogy ha a hírek olyanokhoz is eljutottak, akik nem szimpatizáltak a közösséggel, amelyről a hírek szóltak, akkor a református tanítók életútját még sokkal jobban nyomon követték azok a falvak, amelyek saját hitsorsosaik emlékét ápolták. A piacok, kereskedők és kocsmái beszélgetések megteremtették a lehetőséget, hogy a távoli településeken élő emberek élettörténetei messzire eljussanak. Így volt lehetséges, hogy az 1804 és 1807 között Békésen szolgáló Iványos Ferencről feljegyezték, hogy Komáromban orvoscént dolgozott.⁶³ A Nagyzerénden 1815-ben rektori hivatalt viselt Bors Sámuelről kiderítették, hogy később pesti ügyvéd lett.⁶⁴ Etédi József vésztői rektorról utólag azt jegyezték föl, hogy Késmárkon tanult, majd belényesi prédikátor lett.⁶⁵ A forrásokban nincs annak nyoma, honnan származnak ezek az információk, de Béládi és Szőnyi munkamódszere alapján joggal feltelezhetjük, hogy a névsorok készítői is a közbeszédből szerezték az információkat, és nem folytattak levéltári kutatásokat.

A szóbeliségre jellemző felületesség meglátszik ezeken az utólagos bejegyzéseken, mert írott formában elérhető információkat nem vettek figyelembe, így például nem említik, hogy Iványosnak Bécsben megjelent az orvosi disszertációja,⁶⁶ és arról sem tudtak, hogy a debreceni kollégiumban a kantianizmus hatása alá került.⁶⁷ Bors Sámuel esetében nem ismerik az egyházlátogatási jegyzőkönyv rá vonatkozó passzusát, amelyben hanyagsággal vádolták meg a rektort, amire egy közösség egész biztosan emlékezett.⁶⁸ Az írott kultúra iránti teljes érdektelenség jele az is, hogy Bors a reformkorban aktív

⁶³ BREL I.62.a.3, 325.

⁶⁴ „Bors Sámuel pesthi ügyvéd.” ANR Arad fond nr. 2081, 2.

⁶⁵ VREL I.450.a.1. 23.

⁶⁶ KOVÁCS Janka, „Érzelmi nyavalyák” és „ész-tébolyodások”: a lélek betegségei az orvosi disszertációkban a 18–19. század fordulóján, *Aetas*, 34(2019), 78–79. A református Iványos család Győr vármegyében rendelkezett birtokokkal, és a megyei tisztikar oszlopos tagjainak számított. Iványos Ferenc 1778-ban vagy 1788-ban született. 1797-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba, 1807 és 1814 között Bécsben orvosnak tanult. SZABADI, *i. m.*, II, 824; SZÖGI László, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 20), 1022; DOMINKOVITS Péter, *Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848*, Levéltári Szemle, 41(1991/1), 6.

⁶⁷ HORKAY László, *Ki a szerzője „A tiszta Értelme Criticája” c. 1799-es kéziratnak?*, Magyar Könyvszemle, 90(1974), 132. Nem került a békésiek kezébe az Iványos által Debrecenben lemásolt kézirat.

⁶⁸ BÍRÓ Endre, *A nagyzerendi református egyházfegyelem a felvilágosodás korában (1717–1841)*, Délvidéki Szemle: Történettudományi Folyóirat, 10(2023/2), 80.

publicista volt, mégsem említették vele kapcsolatban a nagyzerendi névsorban.⁶⁹

A békési egyházmegyében egyedül Nagyzerenden készült két olyan rektori névsor, amelyek kurrenssek voltak. A tanítók neveit az anyakönyv megnyitásakor kezdték el vezetni. Az 1774-ben elkezdett zerindi anyakönyvben található rektori névjegyzéket is 1774-től vezették.⁷⁰ Az 1790-ben megnyitott matrikulában az 1791-ben meghalt Vasvári István tanító szerepel a lista elején.⁷¹

A legtöbb névsor viszont retrospektív szemléletű. Gyomán az 1794-ben nyitott anyakönyvben visszamenőleg, 1766-tól 1826-ig vezették a rektorok névsorát.⁷² Vésztőn 1787-ben kezdték el a presbiteri jegyzőkönyvet vezetni, de 1711-től sorolták fel benne a rektorokat.⁷³ Makón 1787-ben nyitották meg a presbiteri jegyzőkönyvet, és 1713-tól kezdve írták össze benne a tanítókat.⁷⁴

Mivel a kommunikatív emlékezet legfőbb jellemzője, hogy legfeljebb három generáció múltját őrzi meg, ezért ezek a rektori névjegyzékek azt mutatják, hogy csak azon generációk számára voltak érdekesek, amelyek személyesen is ismerték azokat, akiket említenek bennük. Mégis előfordult, hogy a névsorok a hosszabb távú emlékezetbe is átkerültek. Jan Assmann szerint 80–100 évnél távolabbi időszakra visszaemlékező kollektív emlékeket már kulturális emlékezetnek lehet tekinteni. Az ilyen közösségi memória már nem a személyes emlékekre, hanem a történeti tudatra épít.⁷⁵ A békési egyházmegyében akkor beszélhetünk kulturális emlékezetéről, amikor a tanítói névsorok sokkal hosszabb időt ölelnek fel, mint 80–100 év. A Vésztőn 1787-ben megnyitott protokollumban már eleve 1711-ig visszamenőleg írták össze a rektorok neveit, de azt egészen 1947-ig vezették.⁷⁶ Nagyzerenden az 1790-ben elkezdett listát 1907-ig vezették folyamatosan,⁷⁷ vagyis léteztek olyan közösségek, amelyek olyanok emlékezetét is megőrizték, akiket már senki sem ismert személyesen.

⁶⁹ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867): Előmunkálatok Pest megye monográfiájához*, III, Bp., Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 69. A debreceni kollégium diáknévsorában sem említik Bors irodalmi tevékenységét. Lásd: SZABADI, *i. m.*, II, 922. Elképzelhető, hogy a nagyzerendi rektor nem azonos a pesti ügyvéddel, de ennek eldöntéséhez alaposabb biográfiai kutatásra lenne szükség.

⁷⁰ ANR Arad fond nr. 2080, 3.

⁷¹ ANR Arad fond nr. 2081, 2.

⁷² GyREL I.157.a.2. fol. 1v, 81r.

⁷³ VREL I.450.a.1. 21–27.

⁷⁴ MBREL jelzet nélkül, 9–10.

⁷⁵ ASSMANN, *i. m.*, 52.

⁷⁶ VREL I.450.a.1. 21–27.

⁷⁷ ANR Arad fond nr. 2081, 2.

* * *

A Békési Református Egyházmegyében a helyi krónikák alfejezetei foglalkoztak az iskolák történetével, amelyhez levéltári forrásokon alapuló kutatást nem végeztek, csak a szóbeli hagyományokat gyűjtötték össze. Az emlékezetkultúrának viszont megjelent egy olyan fajtája is, amely az utókor számára kívánta megőrizni a jelen eseményeit. A hódmezővásárhelyi iskola alapkőletételével kapcsolatos szövegek fennmaradása ezt bizonyítja. A nagy számban fennmaradt rektori névsorok részévé váltak a kommunikatív és a kulturális emlékezetnek is.